

תוכן העניינים

ט	הקדמה
1	מבוא
1	א. להבנת עשור ההכרעה
5	ב. המרחב והזמן של עשור ההכרעה
8	ג. הקולוניאליזם הצרפתי, מודרניזציה ודה-קולוניזציה
11	ד. הקהילות היהודיות, לבטים לקראת הכרעה
15	ה. ציונות, עלייה, העפלה
20	ו. המחקר והמקורות
23	פרק ראשון: המלחמה
23	א. צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה
26	ב. הציר הצפון-אפריקאי: השפעות המלחמה על הקהילות היהודיות
26	1. בין בגידה לתקווה: מעמדה של צרפת
34	2. שיקום כלכלי והזדמנויות פוליטיות
37	3. האקטיביזם הציוני
41	ג. הציר הארץ-ישראלי אל יהדות המזרח: גילוי, בורות ואימוץ
43	1. פתיחת המעגל: שינוי היחס ליהדות המזרח
46	2. הקשיים הצפויים בעבודה בארצות האסלאם
47	3. החלוץ האחד: הקונצפציה ושברה
54	4. השליחות לצפון אפריקה וכישלון רעיון החלוץ האחד
57	5. החזרת הפרימט לאירופה
63	ד. העלייה בזמן מלחמת העולם השנייה
64	1. גישושים ראשונים (ספטמבר 1943-אוגוסט 1944)
68	2. שליחות דוד שאלתיאל
69	3. ביסוס הפעילות (נובמבר 1944-יוני 1945)
73	4. עלייה בסרטיפיקטים (1945)

79	5. יוזמות אישיות לעלייה
81	6. לקראת הבאות
85	פרק שני: האחרים: הזדמנויות ובקיעים
86	א. חברת הרוב המוסלמית: הזדמנות והיערכות לעצמאות
88	1. הליגה הערבית והמשלחת של המגרב בקהיר
92	ב. החברה הקולוניאלית: בקיעים ראשונים
100	סיכום
103	פרק שלישי: מהעפלה לעלייה מבוקרת
104	א. כיצד נתקבלה ההחלטה על ההעפלה מצפון אפריקה?
104	1. המוסד לעלייה ב' וההעפלה מארצות האסלאם
105	2. הקונגרס הציוני הכ"ב, ההעפלה ויהודי צפון אפריקה
115	3. אביגור מחליט על ההעפלה מצפון אפריקה
117	4. מדוע הסכים המוסד להתחלת פעולת ההעפלה מצפון אפריקה?
121	ב. צעדים ראשונים לקראת ההעפלה
121	1. ההחלטה על אלג'יריה כבסיס הפעולה
123	2. מחנה ההגנה וההעפלה
130	3. ההנהגה של יהודי אלג'יר ויחסה להעפלה
134	4. טנס, מחנה המעפילים
136	5. גיוס המעפילים
150	6. יש מאין: הושלמו ההכנות
153	ג. ההעפלה הישירה (מאי-נובמבר 1947)
154	1. המעפילים, "החומר האנושי"
158	2. החיים במחנה טנס
162	3. "הסבתא העמיסה הלילה והפליגה" (מאי 1947)
184	4. האונייה השנייה, שיבת ציון (יולי 1947)
191	5. הפלגת הפורצים (נובמבר 1947)
199	6. על פרשת דרכים: העפלה ישירה או הסדרת העלייה?
201	ד. העלייה המוסדרת (נובמבר 1947 – יוני 1948)
201	1. השקט שלפני הסערה
203	2. המצב באלג'יריה אחרי הפלגת הפורצים
206	3. העברת יהודים מאלג'יריה למרסיי
208	4. הפלגות יהודים מצפון אפריקה מנמלי אירופה

211	5. הגיוס
219	ה. מהעפלה לעלייה מבוקרת (יוני 1948-מרס 1949)
219	1. הקמת מדינת ישראל והשפעתה על העלייה
221	2. "פסיכוזה של בריחה" (מאי 1948-מרס 1949)
236	ו. סגירת המעגל: מדינת ישראל והטיפול בעלייה מצפון אפריקה
246	ז. סיומה של תקופה
249	פרק רביעי: תחנות מפגש מטרימות
252	א. מרסיי
257	ב. קפריסין
275	פרק חמישי: להגן על היהודים
275	א. ההגנה באירופה
278	ב. ההגנה בצפון אפריקה
284	ג. רגעי מבחן: הפוגרום באוג'דה ובג'ראדה (יוני 1948)
290	ד. מטה אצ"ל לגולה
292	ה. מבצע זכו
297	פרק שישי: בסבך הדה-קולוניזציה והאינטרסים הצולבים
297	א. הדה-קולוניזציה
299	1. צרפת וההעפלה
301	ב. צרפת וההעפלה מצפון אפריקה
303	1. תוניסיה
306	2. אלג'יריה
319	3. מרוקו
329	4. הסכם ז'ואן-גרשוני (מרס 1949)
333	ג. בריטניה: אינטרסים צולבים
333	1. המדיניות הבריטית
336	2. רגישויות בריטיות באלג'יר
338	3. מבוכה בריטית; ההפלגות הישירות
341	4. המוזריות של המדיניות הבריטית
344	5. הישגים בריטיים
347	ד. ההעפלה ודה-קולוניזציה בצפון אפריקה

352	פרק שביעי: הקהילה
354	א. הנהגת הקהילות: רגעי מבחן
375	ב. הג'וינט: מארגון סיוע בין-לאומי לגורם הנהגה
377	1. הפליטים היהודים וגילויה של היהדות המקומית
383	2. הפילנתרופיה בפעולה
387	3. מפילנתרופיה לתמיכה בעלייה הבלתי לגלית
397	ג. האקטביזם של הציבור היהודי
399	1. הבחינה המתודולוגית
404	2. הציבור היהודי: ההיבט הציוני והמשיחי
411	3. הציבור היהודי: ההיבט הכלכלי והפוליטי
417	4. סיכום

	פרק שמיני: עשור ההכרעה ותהליכי סיום הנוכחות היהודית
418	בצפון אפריקה
418	א. עשור ההכרעה
419	ב. העלייה כמציאות קבועה
422	ג. היקף ההעפלה
425	ד. שיטות ודרכי עבודה
425	1. פעילות מחתרתית חשאית
425	2. כישלון התפיסה הצפון-אפריקאית
427	3. תיאום ושיתוף פעולה
428	4. הסלקציה: כוחו של הציר הארץ-ישראלי
429	ה. תרומת ההעפלה מצפון אפריקה להכנת ההעפלה
432	ו. פוליטיקה יהודית וציונות
434	ז. דפוסי סיוע יהודיים גלובליים
436	ח. הגנה ומחתרת
437	ט. השסע הערתי
442	י. האם ההעפלה מצפון אפריקה הצליחה?
444	יא. עשור ההכרעה וסיום הנוכחות היהודית בארצות האסלאם
450	יב. האפופיאה של עשור ההכרעה

452	ביבליוגרפיה
472	מפתח עניינים
490	מפתח שמות

מבוא

א. להבנת עשור ההכרעה

עשור השנים 1939–1949 היה מן החשובים בתולדות העם היהודי במאה ה־20. ראשיתו בפרוץ מלחמת העולם השנייה ונוראות השואה, וסיומו בחתימת הסכמי שביתת הנשק עם מדינות ערב לאחר מלחמת העצמאות. שיאו של העשור היה בהקמת מדינת ישראל. בעשור זה, בעיקר במחציתו השנייה, היו העולם היהודי והיישוב בארץ ישראל נתונים במאבקים מדיניים וצבאיים שהתנהלו בזירות פעולה שונות ומול גורמים רבים, וזאת כדי לממש את הרעיון של הקמת מדינה ליהודים בארץ ישראל.¹ המאבק בבריטים, המשך ההתיישבות, המאבק על עלייה יהודית, שיקום הקהילות היהודיות לאחר המלחמה, הטיפול בשארית הפליטה באירופה, בנייתו ועיצובו של כוח המגן, הדינונים בוועדת אונסקו"פ, החלטת האו"ם מ־29 בנובמבר 1947, מלחמת העצמאות, הקמת מדינת ישראל: כל אלה הם ציוני דרך חשובים של עשור אחד שהשפעתו על העם היהודי הייתה כה רבת משמעות, שבחרנו לכנותו בשם "עשור ההכרעה". האירועים באותו עשור היו כרוכים זה בזה והשפיעו זה על זה ועל ההנהגה של התנועה הציונית ושל היישוב היהודי בארץ ישראל.

בספרנו אני מבקש להסיט את תשומת הלב מהדיון בפעילות מוסדות היישוב והתנועה הציונית בעשור זה אל התפוצה היהודית. הספר מבקש לבחון את קשרי הגומלין שבין התהליכים ביישוב בארץ ישראל, בתנועה הציונית ובמוסדות העם היהודי ובין מה שהתרחש בתפוצה היהודית, במקרה שלנו בקהילות היהודיות בצפון אפריקה, שגם עבורן היה זה עשור ההכרעה. לתהליכים בהיסטוריה יש המשכיות. תהליכים המתרחשים בפרק זמן מסוים משפיעים ומעצבים את התהליכים שיבואו לאחר מכן. המושג "עשור ההכרעה" נקבע מפרספקטיבה של זמן ונקודת המוצא שלו היא העובדה שהקיום היהודי בצפון אפריקה הסתיים בתוך שנות דור מתחילתו של עשור זה. התהליכים שהתחילו בעשור זה הם

שקבעו את עתיד הקהילות היהודיות לעתיד לבוא והם שעיצבו את המאפיינים של תהליך הסיום של הנוכחות היהודית, רובם חדשים.

"עשור ההכרעה" השפיע על ארבעה נושאים שהם כמעגלים שנוצרו כתוצאה מזריקת אבן למים, הם מתרחבים מהמרכז אך תלויים ומושפעים זה מזה. הנושא האחד הוא ההיסטוריה של המגרב.² עשור זה היה ראשיתו של תהליך סיום הנוכחות היהודית במגרב. זה מאות בשנים היו היהודים היסוד האתני השני בחשיבותו לאחר המוסלמים. היהודים קדמו להתיישבות המוסלמים באזור זה, ומציאות היחסים שהתפתחו בין שתי קבוצות אלו הייתה מורכבת, משתנה ומפותלת.³ בסוף השליש הראשון של המאה ה-19 חדר לאזור גורם פוליטי, צבאי, אתני ותרבותי חדש – הצרפתים – והפך את היהודים לגורם האתני השלישי בחשיבותו. עשור ההכרעה, שבמרכזו התחלת סיום הנוכחות היהודית במגרב, היה גם סיומה של ההטרונגיות האתנית באזור זה. היהודים הקדימו את המתיישבים הצרפתים בתהליך ההגירה מהאזור. לשון אחר, עשור זה עומד בסימן ראשית הדה-קולוניזציה של הצרפתים מהמגרב, והגירת היהודים בתקופה זו הייתה אחד מסממניו הבולטים. תהליך הדה-קולוניזציה שזור בנושאים שהייתה להם השפעה על הקהילות היהודיות, כמו המאבקים הלאומיים לעצמאות המגרב, היחסים בין התנועות הלאומיות ובין היהודים בכלל והציונות בפרט, השפעת הסכסוך היהודי-ערבי בארץ ישראל על היחסים המורכבים והרגישים בין יהודים לבין מוסלמים.⁴ הדיון בעשור ההכרעה בצפון אפריקה יתרום להבנת מקומה של הגירת היהודים מהמגרב כחלק מתהליך הדה-קולוניזציה ומערכת היחסים הבין-אתנית.

לדה-קולוניזציה קשר ישיר לדיון המתפתח בצרפת בנושא הקולוניאליזם, ובכללו גם תהליכי הדה-קולוניזציה. בינואר 2021 הגיש פרופ' בנג'מין סטורה

2 המגרב (המערב) הוא שמה הערבי של צפון אפריקה. יש שנעדיף להשתמש בכינוי **המגרב**, שכן הוא מבטא לא רק אזור גאוגרפי אלא גם ישות תרבותית, פוליטית ודתית. החוקרים אינם תמימי דעים באשר לגבול המזרחי של המגרב. בספר זה אני כולל ב"מגרב" את תוניסיה, אלג'יריה ומרוקו, ובעת החדשה מקובל לכנותו "המגרב הצרפתי" בשל השליטה הקולוניאלית הצרפתית.

3 שנער, יחסי יהודים ומוסלמים; אביטבול, היסטוריוגרפיה. וראו מראי המקומות במאמרים. נושא היחסים בין יהודים ומוסלמים עדיין רחוק מלמצות את עצמו במיוחד בשנים שהן במוקד הדיון בספר זה.

4 סעדון, המרכיב; הנ"ל, בסכך. מחקרו של רול מסתיים ערב מלחמת העולם השנייה ולעניות דעתנו לא ניצל המחבר את כל המקורות הקיימים בנושא, בעיקר את החומר הארכיוני.

דו"ח לנשיא צרפת על "שאלות הזיכרון הנוגעות לקולוניזציה ומלחמת אלג'יריה".⁵ הדו"ח הוא שיאו של תהליך שעבר⁶ פרופ' סטורה בנושא זיכרון המלחמה ושהתבטא בכמה מפרסומיו.⁷ פרופ' סטורה הוא החוקר החשוב והבולט בדורנו בחקר הקולוניאליזם הצרפתי ובמיוחד מלחמת אלג'יריה. הוא עסק במחקריו גם בשאלות הקשורות ביהודי אלג'יריה וביחסי יהודים ומוסלמים בכלל.⁸ הדו"ח והדיונים שקדמו לו מעלים סוגיות רבות של היסטוריה, זיכרון, פיוס לאומי, פיצוי ושילוב הן בדור שעוד חווה את התקופה והן בדור השני והשלישי שלאחר המלחמה. סטורה העלה שאלות מהותיות של זיכרון, ואחת מהן הייתה האופן שבו לאומיות אחת, הצרפתית, מתייחסת ללאומיות של האחר, הנכבש, וכיצד הדבר משפיע על התגבשות הזהות הלאומית של הכובש. הלאומיות היהודית, שאחד מביטוייה בתקופת דיוננו היה ההעפלה לארץ ישראל, לא קיבלה ביטוי בדיונים אלה, שכן היא התקיימה רק בראשית תהליכי הדה-קולוניזציה והשפעתה על תהליכים אלה, כפי שננסה להראות במחקר זה, הייתה רק בראשיתה.⁹

הנושא השני הוא ההיסטוריה של הקהילות היהודיות במגרב. ההגירה והעלייה מהמגרב היו בעבר רק היבט אחד של חיי היהודים, ולא החשוב שבהם. בעשור ההכרעה היו העלייה וההגירה לאחד הנושאים המרכזיים שהעסיקו את הקהילות היהודיות במישורין או בעקיפין. היו נושאים נוספים: תפקודה של ההנהגה היהודית במלחמה בפרט ובעשור זה בכלל, תהליכי שינוי בארגון הקהילות, שיקומן הכלכלי של הקהילות לאחר המלחמה, הופעתם של גורמי הנהגה חדשים, ובכלל זה עליית השפעתן של נשים יהודיות בתוך הקהילות ומחוץ לקהילות. לכל אלה, ולכל אחד בנפרד, הייתה השפעה על העלייה

5 ראו הדו"ח באתר ארמון האליזה: <https://www.elysee.fr/admin/upload/default/0001/09/0586b6b0ef1c2fc2540589c6d56a1ae63a65d97c.pdf>. בדו"ח תיאור של התפתחות תהליך זיכרון המלחמה באלג'יריה, של המחקר האקדמי ושל מצב הארכיונים בנושא, וכן הגדרת המשימות העומדות בפני מעצבי המדיניות הצרפתית.

6 נורה וסטורה, עמ' 40.

7 ראו שם, עמ' 39. שם מסביר סטורה את המהפך שעבר במחקריו לאור מחקריו של פייר נורה על מחוזות הזיכרון. ספרון זה הוא תוצאה של רב-שיח שקיימו השניים במוזיאון ההגירה בפריס. נורה (עמ' 29-32) הסביר מדוע לא עסק במחקריו על מחוזות הזיכרון גם בזיכרון הקולוניאלי, ועמד על הצורך לדון בו.

8 ראו סטורה, שלוש הגלויות; הנ"ל, יהודים; הנ"ל, ילדות. יש מחקרים נוספים של סטורה, אך יקצר המצע מלדון בכלום במסגרת זו.

9 חומר רב נאסף על ידי בסוגיית הזיכרון ההיסטורי של התקופה, ואני מקווה להשלים את מלאכת המחקר והכתיבה בנושא זה במסגרת אחרת.

וההגירה. מניעיה העמוקים של העלייה ו/או ההגירה שיקפו את האופן שבו הציבור היהודי ניתח את מצבו הכולל לאור התהליכים שאפיינו עשור זה, את דאגותיו ואת חששותיו לעתידו באזור זה.

הנושא השלישי הוא הציונות.¹⁰ עשור ההכרעה תורם להבנת התפתחותה ורפואי פעולתה בצפון אפריקה לאחר מלחמת העולם השנייה. הציונות בעשור זה הגיעה לבשלות ועברה לשלב ההגשמה, קרי לא עוד אפיק לזהות יהודית מודרנית הנאבקת על מקומה בחברה היהודית אלא פעולה להגשמה בעלייה לארץ. לציונות הייתה חשיבות בעיצוב חיים חדשים ליהודים מחוץ למדינות שבהן עוצבו חייהם. בעשור זה נקשר לראשונה הקשר הישיר והמעשי בין הציונות ובין שני היבטים חדשים, ההגנה על חיי היהודים והעלייה, כאשר ההעפלה הייתה הביטוי העיקרי שלה בעשור זה.¹¹

הנושא הרביעי הוא המפגשים בין החברה היישובית, התנועה הציונית, מנהיגי היישוב בארץ ישראל ומוסדותיו ובין יהודי צפון אפריקה. בראשיתו של עשור זה נזרעו הזרעים שנבטו והצמיחו את תכניו של המפגש שאמנם עודד עלייה אך גם ביטא התנשאות, זלזול והדרה כלפי יהדות צפון אפריקה. הייתה אסימטריה בין ביטויי הערגה והמאווים של יהודים מצפון אפריקה להגשים את חזון שיבת ציון ואת חזון הציונות ולפגוש את אדמת ארץ ישראל כדי לחון את עפרה ובין היחס שקיבלו מאישים וגורמים שונים ביישוב. התפתחות המפגשים האלה היא המסד שעליו נבנה לימים מה שכוונה "הפער הערתי", שהשפעתו על החברה ועל הפוליטיקה במדינת ישראל טרם הסתיימה.

ארבעת הנושאים האלה נבחנים בשני צירים שהמפגש ביניהם החל בעשור זה והלך והעמיק בשנים שלאחר מכן. הציר האחד הוא הצפון-אפריקאי הפנימי:

10 על הציונות במרוקו ראו יהודה, הציונות; הנ"ל, יהודי; בנהרוש; צור, קהילה. צבי יהודה דן בעשור זה ובעלייה בעמודים ספורים ולא ממצים יחסית לאפשרויות המחקר שנתפתחו מאז כתיבת העבודה. בנהרוש בחן מסמכים צרפתיים שלא היו לצבי יהודה, והרחיב בתיאור התקופה מעבר לזה של יהודה. מחקרו של צור הרחיב גם הוא את היריעה להבנת הציונות כחלק מפעילות לאומית רחבה יותר, ודן גם בנושא ההעפלה. על הציונות בתוניסיה ראו חיבורי: הציונות; אידאולוגיות במבחן; בחינה; צעירי ציון. על הציונות באלג'יריה ראו סעדון, הציונות באלג'יריה.

11 בתחום העלייה ניכר חוסר הסימטריה של המחקר. בעוד העלייה ממרוקו נחקרה על ידי לסקר, ישראל; צור, קהילה; פיקאר; מלכה, העלייה מאלג'יריה כמעט שלא נחקרה, ואילו העלייה מתוניסיה נחקרה בחלקה על ידי סעדון, העלייה. רוב המחקרים החשובים האלה לא דנו בהעפלה באופן ישיר, ועשור ההכרעה נמצא בשולי מחקריהם.

ההתפתחויות שבכל אחת מהמדינות, אשר בחלקן היו משותפים לכל הארצות. הציר השני הוא היחסים בין הנהגת היישוב בארץ ישראל ליהודי צפון אפריקה, והוא התבטא למשל בהעפלה, בהגנה ובתחנות המפגש. עיקרו של הספר הוא המפגש בין שני צירים אלה, שהתרחב והתחזק לאורך העשור. הגישה של הנהגת היישוב הייתה לראשונה יוזמת ומעורבת (פרואקטיבית), ולכך הייתה משמעות רבה. הספר נבנה על בסיס הציר הכרונולוגי של ההתפתחויות שראשיתן במלחמת העולם השנייה ובמקביל על פני ציר נושאי, קרי ניסיון להבין גם כל תופעה בפני עצמה כמרכיב חדש בעשור זה.

בחרתי להציג את עשור ההכרעה בשמונה פרקים: המלחמה; האחרים – הזדמנויות ובקיעים, המציג את החברה הסובבת (הצרפתית והמוסלמית); מהעפלה לעלייה מבוקרת (ההעפלה והעלייה הן הלזו של הספר והחוט המקשר לנושאים כולם); תחנות מפגש מטרימות (בין יהודי צפון אפריקה לנציגי היישוב); להגן על היהודים; בסבך הדה-קולוניזציה והאינטרסים הצולבים; הקהילה; עשור ההכרעה ותהליכי סיום הנוכחות היהודית בצפון אפריקה. כל אחד מהפרקים ראוי היה שיהיה ספר בפני עצמו, שכן היקף המקורות שאספתי במהלך השנים והתובנות שהצטברו מאפשרים זאת. עם זאת הפרקים מאפשרים מבט על ומסייעים להציג את העשור ולהבין את משמעותו כעשור של הכרעה.

ב. המרחב והזמן של עשור ההכרעה

כאמור, עשור ההכרעה מסיט את הדיון אל הקהילות היהודיות במרחב הטריטוריאלי המכונה צפון אפריקה. חמישה מאפיינים יוצרים את אחדותו של האזור: הגאוגרפיה, קרי השפעת הרי האטלס ומדבר הסהרה על המרחב; ההיסטוריה, קרי תהליכים היסטוריים שהתרחשו באזור בתקופה הנדונה; אופיו של האסלאם המגרבי; השפה והתרבות הערבית; והרכב האוכלוסייה. ועם זאת מאפיינים אלה יצרו גם את ההבדלים בין הארצות במרחב זה. כאשר מעמיקים לבחון את ביטויי המאפיינים בכל אחת מהארצות ההבדלים ביניהן בולטים למדי. כך למשל אין ספק שהשפעתם העיקרית של הרי האטלס הייתה במרוקו, ושל המדבר באלג'יריה. האוכלוסייה במגרב היא ברובה בהירת עור, ממוצא ערבי וברברי. אך חלקם של הברברים באוכלוסיית מרוקו הוא מעל 30%, ובתוניסיה פחות מאחוז אחד. לברברים הייתה השפעה על אופיו המיוחד של האסלאם במגרב, והדבר התבטא בשילוב פולחן קדושים באסלאם המונותאיסטי. והנה במרוקו פולחן הקדושים הוא תופעה נפוצה ומקובלת בחיים הדתיים והתרבותיים, ואילו באלג'יריה ובתוניסיה התופעה שולית. הייתה למאפיינים אלה במרוקו

השפעה על דפוסי היחסים שבין המח'זן (المخزن, השלטון המרכזי) ובין הסיבה (السبب, אזורי ההפקר), קרי בין אזורי הארץ הניתנים לשליטה אפקטיבית של השלטון המרכזי ובין אזורי ההפקר. מכאן שהשלטון במרוקו נאבק באופן תדיר במגמות בדלנות של השבטים הברבריים. בתוניסיה ובאלג'יריה הייתה לכך משמעות שולית. השלטון בתוניסיה הצטיין בשליטה אפקטיבית טובה בארץ שנבעה מגודלה של המדינה, מהומוגניות האוכלוסייה ומקיומו של מרכז שלטוני קבוע לאורך כל ההיסטוריה של הארץ. בעוד הסולטנים של מרוקו לדורותיהם נחשבו כצאצאי הנביא מחמד (ומזה בא הכינוי שלטון שריפי), באלג'יריה ובתוניסיה לא היה לשלטון ייחוס דומה. הנה כי כן בראייה גאופוליטית גלובלית היה זה אזור מגובש בעל מאפיינים מובחנים, אבל בראייה גאופוליטית מקומית ההבדלים בין המדינות היו משמעותיים. ולכל אחד מהמאפיינים האלה הייתה השפעה מסוימת על עשור ההכרעה.

בעוד הגבול המערבי של צפון אפריקה נקבע על ידי האוקיינוס האטלנטי, גבולו המזרחי פחות ברור. ההגדרה הגאוגרפית של האזור כוללת חמש מדינות: מצרים, לוב, תוניסיה, אלג'יריה ומרוקו. כזכור, בחרנו להתמקד בשלוש מתוכן – תוניסיה, אלג'יריה ומרוקו – שבהן המאפיינים של האזור מקבלים ביטוי מובהק יותר, ובעיקר התהליכים ההיסטוריים של העת החדשה שמאפשרים להגדיר את האזור כצפון אפריקה הצרפתית. החלטנו לא לכלול את לוב בדיון בספר זה, שכן התהליכים שעברו על יהודי לוב היו שונים מבחינת השלטון הפוליטי. לוב נשלטה מסוף 1943 על ידי שלטון צבאי בריטי זמני, והדיון על עתידה הפוליטי של לוב התנהל במוסדות האו"ם שאך נוסד. בשנים 1949–1950 עלתה רוב הקהילה היהודית לארץ, והקיום היהודי איבד ממשמעותו. בשנים אלו רק החל התהליך של יציאת היהודים מצפון אפריקה הצרפתית.

בעשור זה נפתח לראשונה המרחב הקיומי של היהודים בכל אחת מארצות המגרב. אף שמדובר באזור בעל מאפיינים מוגדרים הרי שבהיסטוריה של האזור לא התנהלה מעולם פעילות המשותפת לכלל תושבי האזור. כל מדינה וכל קהילה התנהלו על פני ציר הזמן והאינטרסים שלה. בעשור זה נפגשו לראשונה בתולדות האזור יהודים ממרוקו, מתוניסיה ומאלג'יריה בתחנות מפגש ייעודיות בדרכם לארץ. במפגש התגלעו ההבדלים התרבותיים והדתיים בין היהודים והשוני במידת החשיפה שלהם לתהליכי המודרניזציה. פרק הזמן הקצר יחסית של התרחבות המרחבים האנושיים האלה הוביל למסקנה כי לא ניתן יהיה להמשיך ביצירת מפגשים כאלה. בשנים שלאחר עשור זה שבו לרפוס המקובל, שבו יהודי כל מדינה מתנהלים בקצב ובזמן שלהם. השינוי במרחבים היה גם במובן נוסף והוא המפגשים הראשונים של יהודים מצפון אפריקה עם יהודים מקהילות יהודיות אחרות, בעיקר עם ניצולי השואה ועם היהודים

החדשים¹² בארץ ישראל. מפגשים אלה, שהיו משאת נפשם של יהודי המגרב, הפכו למשא כבד, לעול, אך לא החלישו את רצונם של היהודים לעלות לארץ ולבנות בה עתיד חדש. הנה כי כן עשור זה הגדיל את המרחב האנושי במגרב, ובמקביל הרחיב את ממדי המגרב אל מעבר לגבולותיו.

העשור שהוא במוקד הדיון בספר זה החל עם פרוץ מלחמת העולם השנייה בספטמבר 1939 והסתיים במרס 1949, כאשר השלטונות הצרפתיים והסוכנות היהודית הגיעו להסדר בדבר הגבלת העלייה וקביעת קריטריונים לבחירת העולים, מה שלימים יכונה "הסלקציה בעלייה", מושג טעון בדימויים ובמשמעויות שליליות שילווה את החיים החברתיים והפוליטיים במדינת ישראל. "הסלקציה בעלייה" חתמה את העשור אך הכריעה את דימויים של העשורים שאחריו. אלא שבשונה ממה שמקובל לחשוב דימויים אלה התקיימו כבר בראשיתו של העשור, והתעצמו במהלכו.¹³

עשור זה עיצב את דמותו של המגרב בשנים שלאחר מכן, ובמיוחד תרם לכינון מדינות עצמאיות ולסיומו של הקולוניאליזם הצרפתי. המהלכים הצבאיים של מלחמת העולם השנייה בצפון אפריקה השפיעו גם על מהלכי המלחמה באירופה. הלחימה באזור זה אמנם הסתיימה במאי 1943, שנתיים לפני סיומה באירופה, אך המלחמה השפיעה על הצרפתים, על אוכלוסיית הרוב המוסלמית וקל וחומר על היהודים. המלחמה פותחת את העשור והיא ראויה למחקר בספר נפרד, משימה שאני מקווה להשלים, ואין בכוונתי לדון כאן אלא בהשפעותיה על עשור ההכרעה.

הבחינה של התהליכים בכל ארץ מלמדת כי מושגי הזמן היו שונים והתקדמו בקצב הפנימי של כל מדינה, וזאת בשל עוצמת התהליכים שעברו המדינות בתקופת המלחמה והנסיבות ההיסטוריות שהתפתחו עד תקופה זו. היה הזמן המקומי של התנועות הלאומיות בכל אחת מארצות המגרב הצרפתי. הן לא ניהלו פעולה אחידה נגד השלטון הצרפתי. גם הזמן היהודי היה שונה לפחות עד תחילת 1947; אז הצליחו השליחים, לראשונה בתולדות האזור והקהילות היהודיות, לאחד את המרחב הטריטוריאלי תחת זמן ועניין אחד, ההעפלה. והיו גם הזמן האישי והזמן הציוני, ואלה לא תמיד חפפו זה את זה. הזמן האישי היה של רבים אשר נודע להם על האפשרות לעלות לארץ והם החליטו לנצל את ההזדמנות. השליטה היחידה שהייתה להם בזמן האישי הייתה על עצם ההחלטה לצאת למחנות המעפילים. משהגיעו למחנה המעפילים נאלצו להמתין לזמן הציוני, זה שהחליט על מועד הפלגת האוניות ועל המשתמע מכך.

12 חלמיש, היהודי החדש.

13 צור, ההיסטוריוגרפיה; הנ"ל, הבעיה; הנ"ל, אימת.

היה בבחינת קרב מאסף חסר סיכויים. על כך נוספה גם חולשתה הצבאית, הכלכלית והפוליטית של צרפת לאחר המלחמה, חולשה שלא אפשרה למגרב להתאושש מהמשבר הכלכלי הקשה שפקד אותו, ומאידך גיסא אפשרה ללאומנים המוסלמים וגם לקומוניסטים ולכוחות קדמה אחרים לדרוש את עצמאות המגרב. ההעפלה מצפון אפריקה הייתה יכולה לסייע לדה־קולוניזציה אחרת במזרח התיכון, לבריטניה בארץ ישראל, ואף שמרה על זכותם של היהודים להגדרה עצמית ולביטוי לאומי. לכך לא יכולה הייתה צרפת להתנגד קטגורית.

בחברה היהודית האכזבה מצרפת הייתה גדולה, והקיפה שכבות רחבות. ככל שעבר הזמן מתום המלחמה בצפון אפריקה כך התעמעמו רגשות אלה, אך 1947 עדיין הייתה קרובה למלחמה, ונחישותם של צעירים לפעול לשינוי עתידם הייתה מוחשית ביותר.

לבסוף דומני שאי אפשר שלא להזכיר את השילוב המיוחד והמוצלח שבין הפעילים המקומיים ובין השליחים שארגנו את ההעפלה. נחישות ההחלטה וההתמסרות של אלה האחרונים כמו הכורח של אלה הראשונים הם שהביאו להצלחת ההעפלה. היה זה כאמור המפגש בין הצרכים של היישוב בארץ ישראל ובין הלחצים של החברה היהודית.

יא. עשור ההכרעה וסיום הנוכחות היהודית בארצות האסלאם

ב־1990, כאשר סיימתי את כתיבת הטיוטה הראשונה של המחקר על ההעפלה מצפון אפריקה, הסוגיה של סיום הנוכחות היהודית בארצות האסלאם לא העסיקה את המחקר. בעת סיום המחקר הנוכחי על עשור ההכרעה, שההעפלה היא פן מרכזי שלו, מתרבים המחקרים שמנסים להבין את סיום הנוכחות היהודית.²⁹ כך למשל בספרו של שמואל טריגנו שני שערים המציגים את התפיסה שהנחתה את המחבר, "הגירוש" ו"ההדרה": הגירוש הוא התהליכים שעברו הקהילות במצרים, בעיראק, בלוב, בתימן ובאלג'יריה. ההדרה מתייחסת לתהליכים שעברו יהודי סוריה ולבנון, צפון אפריקה ואיראן. בפרק המבוא מציג המחבר את "הפן הסמוי של הלאומנות בארצות האסלאם", ורואה במסורת האסלאמית כלפי היהודים את הסיבה העמוקה להתנהלות כלפי היהודים לאחר מלחמת העולם השנייה. הוא מקדיש תשומת לב מיוחדת לקשרים בין המופתי לגרמניה הנאצית. בסופו של

תהליך הייתה זו הלאומנות הערבית שבסיסה השנאה ליהודים, הקמת המדינה ותהליך הדה־קולוניזציה שהביאו לסיום הנוכחות. הפרקים שעוסקים בצפון אפריקה הצרפתית אינם מתייחסים לתקופת דיונו. ההיסטוריון רב המוניטין מרטין גילברט³⁰ פרסם בשנת 2010 ספר הבוחן את ההיסטוריה של היהודים בארצות האסלאם. חלק מפרקי הספר דנים בארצות מסוימות (מצרים ועיראק), ואחרים מנתחים תהליכים כמו מלחמת העולם השנייה (זמן הסכנה), החלטת האו"ם מכ"ט בנובמבר והקמת מדינת ישראל. הוא אינו מייחס לעשור ההכרעה את החשיבות שייחסו לו בספר זה. ג'ורג' בנשושן פרסם אף הוא מחקר בשם "יהודי ארצות ערב: העקירה הגדולה 1950–1975"³¹, ובו הוא מגולל את ההיסטוריה של הקהילות היהודיות תוך ניסיון להבין את שאלת העקירה. לתקופה שהיא במוקד עשור ההכרעה הקדיש שני פרקים נפרדים. הפרק השני נקרא "שנות ההכרעה 1945–1949". גישתי שונה מזו המוצגת בספרו הן מבחינת נושאי הדיון והן מבחינת הגישה. בנשושן דן בכל העולם הערבי, והדגיש את יחסי העולם הערבי עם הקהילות היהודיות ועם מדינת ישראל. גילברט ובנשושן הציגו היסטוריה קוהרנטית ואת סיום הנוכחות כחלק מהשנאה הבסיסית המושרשת של העולם המוסלמי כלפי היהודים. ספרו של טריגנו הוא קובץ מאמרים פרי עטם של חוקרים שונים, ורק במבוא הוא מציג את תפיסתו. באחרונה דנה בנושא גם אסתר מאיר גליצנשטיין³² במאמר במרשתת בשם "בחזרה לשאלת הגירתם של יהודי ארצות ערב", שבו היא בחנה שני נרטיבים לבחינת הנושא ("הציוני" ו"האנטי־ציוני" כהגדרתה), אך עיקר מאמרה ממוקד בשלוש "עליות ההצלה" מעיראק, מלוב ומתימן. לעניות דעתי הגישה הרואה בשנאה של העולם הערבי ו/או המוסלמי את הגורם להגירה של היהודים ממעיטה את עוצמתם של הלחצים והתהליכים שהתפתחו בעשור ההכרעה. התוכנות העולות מהדיון בעשור ההכרעה יכולות להוות אפיק נוסף לחשיבה על הנושא.

עשור השנים שהחל עם פרוץ מלחמת העולם השנייה והסתיים לאחר הקמת המדינה היה, כפי שהבהרנו במבוא, עשור של שינויים דרמטיים במצבו של העם היהודי בכלל ושל התנועה הציונית בפרט. אפשר להתבונן בעשור זה מנקודות ראות שונות. נקודת הראות שבה בחרנו, זו הבוחנת פנימה את השפעת העשור על קיבוץ יהודי מסוים, היא יוצאת דופן ופחות העסיקה את המחקר. עשור ההכרעה היה לטענתנו ראשיתה של ההגירה הגדולה של היהודים מצפון

30 גילברט.

31 בנשושן. התעתיק העברי של שמו נגזר מהאופן שבו הוא רשום בספר. ואולי נכון היה לכתוב בנסוס; כך הוא מבטא את שם משפחתו בצרפתית.

32 מאיר, בחזרה.

אפריקה, וחשיבותו בכך שהוא הפך את העלייה לתהליך בלתי פוסק עד סיום הנוכחות היהודית. בכך הוא תורם להבנת סוגיית סיום הנוכחות היהודית בארצות האסלאם.

ננסה אם כן להציג פרספקטיבה משווה לתקופה בין צפון אפריקה ובין ארצות האסלאם האחרות, ועל ידי כך להבליט את ייחודו של עשור ההכרעה. נבחן זאת על פני שתי תקופות: זו של עשור ההכרעה וזו של תהליך סיום הנוכחות בארצות אלה.

הגורמים העיקריים שעיצבו את דמותו של עשור ההכרעה היו אירועי מלחמת העולם השנייה והמאבק על הקמת מדינת ישראל על רקע התהליכים העולמיים שאפיינו את התקופה שלאחר המלחמה: שיקום העולם, הזכות להגדרה עצמית, דה־קולוניזציה הלכה למעשה, הקמת האו"ם ועיצוב מערכת היחסים הבין־לאומית. הביטויים של תהליכים אלה בארצות האסלאם היו שונים בין הארצות. מלחמת העולם השנייה השפיעה על יהודי צפון אפריקה הצרפתית ולוב במהלכי המלחמה, בסבל היהודי ובמשמעויות שלה. מהלכי המלחמה בסוריה ובלבנון הושפעו בעיקר משלטון וישי, אולם זה בוטל בעקבות הכיבוש הבריטי של המזרח התיכון ביוני 1941; והוא הדין באשר למהלכי המלחמה בעיראק. מנקודת הראות של הקהילות היהודיות היה הפרהוד של יוני 1941 בעל משמעות רבה, והוא קשור בו בזמן הן בהפיכה הפנימית בעיראק והן בתבוסה במלחמה. מצרים שימשה בעיקר כבסיס צבאי שבו ישבה המפקדה הבריטית במזרח התיכון וממנה נוהלו הקרבות העיקריים של הבריטים בלוב ובמזרח התיכון. קרב אל־עלמיין, על גבול מצרים-לוב, היה בבחינת אזהרה עד כמה הייתה יכולה להתפשט מציאות קרבות המלחמה גם לשטחה של מדינה זו. גם באיראן היו קרבות שניהלו הבריטים, יחד עם הסובייטים, על ההשפעה בארץ זו. יחסית לקרבות שהתנהלו בלוב ובתוניסיה היו מהלכי הקרבות במזרח התיכון שוליים בחשיבותם, ולכן גם השפעתם על חיי היהודים במדינות אלה (למעט המקרה של עיראק, כאמור) הייתה מועטה יותר.

במחקר הנוכחי הבהרנו כי התהליכים בצפון אפריקה היו בעיקרם תוצאה של המפגש בין התהליכים בציר הארץ־ישראלי לתהליכים בציר הצפון־אפריקאי. הפנייה של מוסדות היישוב במהלך מלחמת העולם השנייה לא הייתה ייחודית ליהודי צפון אפריקה; בכל אחת מארצות המזרח התיכון התנהלו תהליכים פנימיים בקהילות היהודיות ובחברות הרוב שבמסגרתן חיו היהודים. המפגש בין שני הצירים במזרח התיכון גרם אף הוא להעפלה של יהודים מארצות אלה. להלן נבחן את ההבדלים בין האזורים.³³ במידה לא מעטה החליף הציר הארץ־

ישראלי את הציר הצרפתי, כלומר את ההשפעה המיוחדת שהייתה ליהודי צרפת על יהודי צפון אפריקה. התקרבות הצירים הארץ-ישראלי והצפון-אפריקאי אפיין גם את ההתקרבות בחברה הערבית בעקבות עליית הפאן ערביות.

ההעפלה מארצות המזרח התיכון החלה בתקופת מלחמת העולם השנייה.³⁴ הברחות יהודים דרך הגבול מסוריה, מעיראק וממקומות אחרים היו עיקר עבודת המוסד לעלייה ב'. בתקופה זו כמעט שלא עלו יהודים באופן בלתי לגלי מצפון אפריקה, ודאי לא כפעולה מכוונת ומאורגנת של המוסד.

נתוני המוסד לעלייה ב' מתייחסים ל-5,981 עולים מארצות המזרח בשנים 1945 עד אפריל 1948. מתוכם הגיעו לפי נתונים אלה 1,191 עולים מצפון אפריקה.³⁵ אביגור העריך כי מכל ארצות המזרח הגיעו 8,700 מעפילים "מימי ולוס ועד הקמת המדינה", ומתוכם 1,200 מעפילים מצפון אפריקה.³⁶ העיון בנתוני המוסד לעלייה ב' לשנים 1945-1948 מלמד, כי כמחצית המעפילים עלו בשנת 1945 וביניהם לא היו מעפילים מצפון אפריקה. בשנים 1947-1948 התאזנו מספרי המעפילים בין ארצות המזרח התיכון לארצות צפון אפריקה.

ההבדל הבולט בהעפלה בין שני אזורים אלה הוא שמעפילי צפון אפריקה הגיעו לארץ ישראל רק דרך הים ואילו מעפילי ארצות המזרח הגיעו לרוב דרך היבשה. משמעות הדבר הייתה שעלות הבאתם של המעפילים מצפון אפריקה הייתה גבוהה יותר. לא הוקמו מחנות מעפילים בארצות המזרח התיכון. רק מעפילי צפון אפריקה עברו תחנות מפגש מטרימות. הם הגיעו לארץ דרך מחנות קפריסין, ולאחר הקמת המדינה דרך מחנות המעבר במרסיי. להבדלים אלה שתי משמעויות. האחת, דפוסי ההעפלה שנקבעו בצפון אפריקה

34 נכתבו מספר מחקרים על ההעפלה מארצות המזרח התיכון. נזכיר את מאיר, התנועה, שעוסק גם בהעפלה, וכן את הלל, רוח קדים; סעדון ורפל, במחתרת.

35 ראו אצ"מ, S6-5067, נתונים סטטיסטיים שונים. וכן את"ה, חט' 14 תיק 636. הנתון המתייחס לאצ"מ לקוח ממסמך הנקרא "סכום כללי". הנתון שהופיע באת"ה קטן ב-18 מעפילים מהנתון באצ"מ. הפרש זה מתייחס רק לעלייה. הנתון על צפון אפריקה אינו נכון. הוא התעלם ממעפילי "הפורצים" (ראו אצ"מ, פירוט לפי ארצות וחודשים; הטבלה מוצגת בפרק זה, סעיף 1ב) ומהמעפילים שהגיעו דרך צרפת. כמו כן לא נלקחו בחשבון המעפילים שהגיעו בגיוס. להערכתנו בתקופה שעד מאי 1948 הגיעו מצפון אפריקה 2031 מעפילים. בהיעדר מחקרים איננו יודעים מה היו נתוני ההעפלה המדויקים מארצות האסלאם האחרות בתקופה זו ומה הייתה החלוקה הפנימית לפי ארצות. המוסד בנתוניו התייחס לכל ארצות המזרח ולא הבדיל ביניהן, דבר המקשה עלינו את המחקר ההשוואתי.

36 אביגור, עמ' 42, ערך הבחנה ברורה בין ארצות המזרח לצפון אפריקה.

היו זהים לדפוסים ההעפלה מאירופה. השנייה, מעפילי ארצות המזרח התיכון בעשור זה לא עברו שלבים מתווכים במגעם עם החברה היישובית.³⁷ מעפילי צפון אפריקה עברו כמה שלבי תיווך עד אשר התמזגו בחברה היישובית במציאות הביטחונית המתוחה של שלהי שנות הארבעים. חלק מהמעפילים מארצות המזרח התיכון, בעיקר מסוריה, השתלבו בקיבוצים כחלק מהמדיניות שתוכננה עבורם.

בנושא ההעפלה הדמיון בין המצב בצפון אפריקה הצרפתית ובין המזרח התיכון הוא רב. השאלה היא, באיזו מידה הטרים עשור ההכרעה גם את סיום הנוכחות היהודית בארצות אלו. בשלוש מארצות המזרח התיכון, עיראק, לוב ותימן, הסתיימה הנוכחות של הקהילות היהודיות עד שנת 1951. עליות אלה הוגדרו כ"חיסול גלויות", וקובעי המדיניות במוסדות היישוב ובמדינת ישראל הניחו כי לקהילות אלה נשקפת סכנה מיידית ומוחשית, ועל כן יש להעלותן במהירות למדינת ישראל. בכל מדינה התנהל ארגון שונה של התהליך אך התוצאה הייתה זהה, ובסיומו הגיעו מעל 200,000 יהודים למדינת ישראל. הדמוגרף עוזיאל שמלץ ראה זאת כ"תופעה בולטת, ונדירה בהגירות מודרניות, הייתה עליית הרוב המוחלט, תוך פרק זמן קצר, של יהודי שלוש תפוצות".³⁸ באיזו מידה הטרימה ההעפלה מלוב ומעיראק את התהליך הזה איננו יכולים לקבוע בוודאות, אף שכתרונולוגית הוא קדם לתהליך הזה ומהותית הוא היה חלק ממנו. בעיראק ובלוב עלתה רוב הקהילה בשנים 1949–1951 אף שהתהליך החל מוקדם יותר. הקהילות היהודיות באיראן ובתורכיה התנהלו באופן שונה, וסיום הנוכחות היהודית בהן, בשל תהליכים פנימיים בכל אחת מהמדינות, נראה עדיין רחוק. הנתונים בטבלה שלהלן³⁹ מאפשרים עיון משווה בין המדינות במספר תהליכים.

37 ניני, ההיית. המקרה של העולים התימנים בכנרת ואחר כך ברחובות ובמקומות אחרים היה יוצא דופן באופן מיוחד. ניני פרסם על כך גם מספר מאמרים, וגם התגובות לספרו חשובות מאוד. הפנייה של היישוב אל יהודי תימן מעבירה אותנו לראשית המאה ה-20 ולשליחות של שמואל יבנאלי.

38 שמלץ, עמ' 25.

39 ראו שמלץ. הנתונים מבוססים על הטבלאות שהציג הדמוגרף עוזיאל שמלץ. איחדנו נתונים מכמה טבלאות כדי להציג מבט משווה בין הארצות על שלוש תקופות: תקופת המנדט עד מלחמת העולם השנייה, השנים מהמלחמה ועד הקמת המדינה, והשנים המוגדרות כ"עלייה המונית", 1948–1951. הנתון של עולים מלוב בין השנים 1939–1948 חולק בשורה של סה"כ בין שתי תקופות המשנה. הנתונים באשר ללוב בתקופת העלייה ההמונית נראים לי נמוכים מהמציאות. על מאפיינים של העלייה בתקופה זו ראו גם ליס, היבטים.

**עלייה מארצות האסלאם בתקופת המנדט
ובתקופת העלייה הגדולה: מבט משווה**

בתקופת העלייה ההמונית				עלייה בתקופת המנדט			מספר היהודים 1948	הארץ
1951	1950	1949	1948	-1946 1948	-1939 1945	-1919 1938		
1,300	2,300	26,300	4,400	121	4,196	3,939	80,000	תורכיה
300	900	1,600	0	65	893	1,421	27,000	סוריה ולבנון
89,200	32,300	1,700	0	65	1,532	6,398	125,000	עיראק
900	9,100	38,100	300	199	5,851	9,787	50,000	תימן ועדן
9,500	10,400	1,800	0	6	394	3,232	90,000	איראן
7,700	4,500	17,400	6,800	568	157	175	250,000	מרוקו
300	400						130,000	אלג'יריה
3,500	4,600						85,000	תוניסיה
6,600	8,900	14,400	1,100	120		172	40,000	לוב
2,300	7,300	7,200		197	374	1,264	70,000	מצרים וסודן
121,600	80,700	108,500	12,600	1,281	13,457	26,388	947,000	סה"כ

העלייה מתימן ומעיראק לא הייתה קשורה בתהליכי הדה-קולוניזציה באופן ישיר, אך בשתייהן בתוך פרק זמן קצר עלתה כל הקהילה. עובדה זו מלמדת על כוחם של התהליכים הפנימיים המקומיים. כאשר הם מגיעים לבשלות מסוימת הקהילה מחליטה לעלות רובה ככולה. למדינת ישראל ולארגונים יהודיים בין-לאומיים, כמו הג'וינט, היה תפקיד מכריע בסיוע ליכולתם של היהודים להגר מהמדינה בפרק זמן קצר. לא ניתן לדמיין תהליך זה ללא הארגון של העלייה על ידי מדינת ישראל. המקרה של לוב מיוחד שכן סיום הנוכחות היהודית היה קשור קשר ישיר לסיום הקולוניאליזם האיטלקי, לסיום השלטון הצבאי הבריטי

ולוועדת האו"ם שהחליטה על עצמאותה של לוב. לכאורה דומה המקרה של לוב למקרה של צפון אפריקה בשל השלטון הקולוניאלי, אך יש שוני ברור והוא הקונקרטיזציה של עצמאות לוב. כיוון שהיה ברור לחלוטין שלוב תקבל את העצמאות, לאור שני פוגרומים שהיו ביהודי לוב ולנוכח הקמת המדינה החליטה הקהילה על סיום הנוכחות. כאשר שאלת עצמאותן של מרוקו ותוניסיה עמדה על הפרק מספרי היהודים שבחרו להגר מהן היו גדולים ומשמעותיים אם כי לא הקיפו את כלל בני הקהילות.

שאלת סיום הנוכחות היהודית בארצות האסלאם צריכה להיבחן בשתי זוויות ראיות. האחת, השוני הגדול והייחוד של התהליך בכל אחת מן הארצות. אין המקרה של יהודי מצרים דומה למקרה של יהודי לוב, ואין המקרה של יהודי עיראק דומה למקרה של יהודי איראן. השנייה, העובדה שבתוך שלושים שנה, בין 1945 ל-1975, הסתיים רוב הקיום היהודי בארצות האסלאם. זווית ראיה זו מחייבת עדיין עיון יסודי ועמוק.

יב. האפופיאה של עשור ההכרעה

בסוף פרק המבוא באחת ההערות הבהרנו כי נשוב ונעסוק בכותרת המשנה של שם הספר הנוכחי, **האפופיאה**. עשור ההכרעה היה עשור של שינויים דרמטיים בעולם היהודי, בארץ ישראל וגם בקהילות היהודיות בצפון אפריקה. ההעפלה עיצבה את עשור ההכרעה, והפרספקטיבה ההיסטורית אפשרה להיסטוריון להבין עד כמה עיצבה. הגדרנו את ההעפלה כחוט השזור את מורכבות החיים היהודיים בתקופה זו. ההעפלה מצפון אפריקה הייתה דרמה אנושית, אולי הדרמה האנושית המשמעותית שידע המגרב בעשור של שנות הארבעים למאה ה-20. דרמה זו קיפלה בתוכה את כל משקעי העבר של הקיום היהודי, וגם באה להתריע בפני הציבור היהודי כי הקיום היהודי במגרב עומד להסתיים. אלה שהבינו זאת מיד לאחר המלחמה הסתכנו ומימשו את כוונתם. האחרים היססו, אולי בתקווה אחרונה שכוח כלשהו יעצור את גלגלי ההיסטוריה. הם המתנינו עד הרגע האחרון. העולים שעלו בדרכים חשאיות לארץ בשנים העוקבות ואלה שעלו במסגרת מבצע יכין בשנות השישים של המאה ה-20, בעיקר ממרוקו, לא יכולים היו להתעלם מהעובדה הבסיסית, שמעפילי שנות הארבעים סללו להם את הדרך.

בעשור זה השתלבו יהודי צפון אפריקה בכל האתוסים המכוננים של מדינת ישראל שאך זה קמה: העפלה, הגנה, מחנות קפריסין, הגח"ל. עם זאת גם בזיכרון הקולקטיבי של יהודי צפון אפריקה לא נחרטה תקופה זו כהרואית,

ככרטיס כניסה לחברה הישראלית. ייתכן שדימויה הלא מוצדק של העלייה הגדולה בשנים הראשונות להקמת המדינה הדחיק את מקומם של יהודי צפון אפריקה באתוסים המכוננים האלה.⁴⁰ ואולי הייתה זו הפוליטיקה של הזיכרון של יוצאי צפון אפריקה שהדגישה את העלייה החשאית בשנים 1956-1961, את החברות בכוח מגן, את טביעת הספינה אגוז, שכן ארגונים של יוצאי הקהילה הבליטו תקופה זו על חשבון התקופה המכוננת.

הדרמה ששמה ההעפלה מצפון אפריקה לא הייתה אחרית אלא ראשית, פרולוג. מחקר זה העביר אותנו במהירות רבה על פני ימים ויבשות, הרים ומדבריות. דרמה זו השתרעה על פני אלפי קילומטרים, מרכזים עירוניים כמו כפרים קטנים. במהלך הדרמה נפגשנו עם יהודים כמעט בכל רחבי המגרב, עם מוסלמים, צרפתים, בריטים, ובעצם מי לא?

לא מצאנו סיום מוצלח לדרמה זו יותר מאשר הסיפור הבא. ב־7 בינואר 1948 התגלגל מכתבו של רחמים כהן מתוניסיה לידי מזכיר מחלקת העלייה 'קשטן'. קשטן לא היה מודע לכל מאורעותיה של ההעפלה. הוא קרא שוב ושוב במכתב והחליט להעבירו לממונה עליו, תוך שהוא מוסיף את חוות דעתו.

כאן העתק מכתב מאיש יהודי מאלג'יר, שכנראה ענינו קשור ב"שיבת ציון" ויש להניח שעתה הוא כבר בצרפת בין ה־400. אך כדאי לקרוא את התאור הפרמיטיבי הזה מתחלתו ועד סופו על גלגולי הענין ויסורי ההעפלה. זוהי ממש אפופיה. אילו בא מכתב זה לידי עגנון ודאי שהיה כותב ע"ז ספר שלם.

מודע יותר לקשיים ולבעיות ופחות מתרגש ממזכיר מחלקת העלייה קשטן ענה לו ראש המחלקה שפירא:

לולא המצב הכללי, הייתי דורש חקירה, כלפי אותם האנשים, האחראים לארגון עליה בצורה כזאת.

במרחק שבעים שנה ויותר מהאירועים יושב לו ההיסטוריון ולא פעם חש שהוא נע בין שני הקטבים, בין תיאור האפופיאה מזה ובין החקירה מזה.

40 הכהן, עולים, היטיבה לתאר את התקופה הזו, וכללה כמובן מאליו גם את העלייה מארצות האסלאם. שתי חוקרות בחנו את שאלת ההדרה של יהודי צפון אפריקה מהשיח של השואה: יבלנוקה, הרחק; קוולובסקי. ההדרה מהשיח של ההעפלה וההגנה ועיצוב הזיכרון ההיסטורי של תקופה זו מחכים עדיין למחקר.